

University of Groningen

Van ondernemerspartij tot volkspartij?

Lucardie, Anthonie

Published in:

Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1987

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Lucardie, A. (1987). Van ondernemerspartij tot volkspartij? De VVD en haar verhouding tot de werkgeversorganisaties CSWV en VNO. In *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (blz. 151-169). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

VAN ONDERNEMERSPARTIJ TOT VOLKSPARTIJ?

De VVD en haar verhouding tot de werkgeversorganisaties CSWV en VNO

A.P.M. Lucardie

Inleiding en probleemstelling

Bij de geboorte van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie in 1948 stonden werkgevers als goede feëen aan de wieg, met financiële en morele steun.(1) Haar eerste voorzitter, D.U. Stikker, speelde een belangrijke rol in het bedrijfsleven, als directeur van Heineken en voorzitter van het Centraal Sociaal Werkgeversverbond (CSWV) dat de sociale belangen van de ondernemers behartigde. Een ander vooraanstaand partijlid en lid van de Eerste Kamer, A.N. Molenaar, was vice- voorzitter geweest van het Verbond van Nederlandse Werkgevers (VNW), dat de economische belangen van de ondernemers behartigde. (2)

Geen wonder dus dat de Volkspartij meteen de naam kreeg een werkgevers- of ondernemerspartij te zijn. Pas in de jaren zeventig en tachtig wist ze die naam kwijt te raken, dank zij een opvallende groei van electoraat en ledental. Een partij met 100.000 leden en meer dan een miljoen kiezers kon tenslotte niet uitsluitend uit ondernemers bestaan. Dit beweren niet alleen VVDers zelf, maar ook wetenschappelijke waarnemers als De Beus.(3) Ging deze electorale en organisatorische groei van de VVD gepaard met inhoudelijke, ideologische veranderingen? Uit een analyse van verkiezings- en beginselprogramma's blijkt daarvan weinig.(4)

Dit feit zal iedereen verbazen die enig verband verwacht tussen politieke of ideologische opvattingen en maatschappelijke belangen. De tegengestelde verwachting doet tegenwoordig tamelijk naief aan.(5) Het genoemde feit valt op twee manieren te verklaren. In de eerste plaats zou men kunnen ontkennen dat de VVD in haar beginjaren een werkgeverspartij was; ondanks financiële en andere bijdragen van ondernemers zou zij zich onafhankelijk hebben kunnen opstellen en het algemeen belang voorrang geven boven dat van de werkgevers. (Verondersteld natuurlijk dat werkgeversbelangen wel eens botsen met andere belangen) In de tweede plaats kan men ontkennen dat de VVD een echte volkspartij is geworden; ze heeft hoogstens een "face-lift" ondergaan maar zou in wezen een ondernemerspartij zijn gebleven.

In dit artikel worden beide hypothesen aan nader onderzoek onderworpen. Aan de hand van publikaties van de VVD en van het Centraal Sociaal Werkgeversverbond en het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO) - waarin het CSWV in 1968 opging - wordt nagegaan of en hoe de verstandhouding tussen de liberale partij en de algemene werkgevers-organisatie zich tussen 1948 en 1986 wijzigde. Onderzocht zijn de verkiezingsprogramma's van de VVD; het partijblad Vrijheid en Democratie in de jaren 1960, 1964,

1968-1973 en 1977; en het blad De Onderneming in de jaren 1952, 1956, 1959, 1963, 1967, 1971, 1972, 1977, 1981, 1982 en 1986 (van 1968 tot 1972 heette het blad De Nederlandse Onderneming). De laatstgenoemde jaren waren verkiezingsjaren; verwacht wordt dat De Onderneming dan meer aandacht aan politieke partijen zou schenken. De jaren 1960, 1964, 1968-1973 en 1977 kenmerkten zich door opvallende conflicten tussen werkgevers en werknemers, waarin de VVD naar verwacht wordt stelling zou nemen.

Indien de eerstgenoemde hypothese juist is en de VVD vanaf haar oprichting tot nu toe een echte volkspartij is geweest, moet zij in haar publikaties afstand bewaard hebben tot de werkgevers en in conflicten tussen werkgevers en werknemers een neutrale positie ingenomen hebben. Tegelijkertijd hebben de werkgevers de VVD niet als bondgenoot maar als neutrale partij gezien, in hun publikaties. Er zijn natuurlijk ook andere manieren om het begrip "volkspartij" te operationaliseren. Men zou kunnen nagaan of kiezers, leden en leiders van de VVD een dwarsdoorsnede uit de Nederlandse bevolking vormen dan wel relatief vaker uit ondernemerskringen komen; of men zou het beleid van VVD-ministers en wethouders kunnen toetsen aan het algemeen belang (whatever that may be). Theoretisch zijn deze operationalisering heel wel te verdedigen, maar in de praktijk zijn ze moeilijker uit te voeren wegens gebrek aan gegevens, vooral voor de jaren vijftig en zestig. Voor zo ver deze gegevens echter toegankelijk zijn, worden ze aan het slot van dit artikel kort aangeduid. Eerst worden de eerder genoemde bronnen gebruikt om een beeld te schetsen van de verstandhouding tussen VVD en CSWV respectievelijk VNO in de periode 1948-1967 respectievelijk 1968-1986.

De jaren vijftig: de zwakke liberaal-algemene zuil

De jaren vijftig gelden vaak als bloeitijd van verzuiling in Nederland. Bijna het hele maatschappelijke en staatkundige leven speelde zich af binnen zuilen, dat wil zeggen: op levensbeschouwing of godsdienst gebaseerde organisaties. Dit beeld klopt misschien wel voor de Rooms-Katholieken en Gereformeerden in Nederland. Buiten de werksfeer werden inderdaad nagenoeg al hun activiteiten georganiseerd op godsdienstige basis. Voor veel Nederlands Hervormden, vrijzinnige Protestanten en buitenkerkelijken was dat niet het geval. Voor zo ver zij socialist waren, sloten ze zich doorgaans wel aan bij NVV, VARA en dergelijke ook nogal verzuilde organisaties. Wezen zij het socialisme echter af, dan bleef niets anders over dan een "algemene" organisatie te vormen waar in beginsel iedereen lid van zou kunnen worden - maar waar in feite meestal vrijzinnige (Hervormde) of onkerkelijke liberalen en conservatieven de toon aan gaven. Dat gold voor de Algemene Vereniging Radio Omroep (AVRO), maar evenzeer voor het Centraal Sociaal Werkgeversverbond (CSWV). Samen met het Verbond van Nederlandse Werkgevers (VNW) behartigde het CSWV tot 1968 de belangen van de werkgevers die zich niet aansloten bij het Verbond van Protestantisch-Christelijke Werkgevers in Nederland of het Nederlandse Katholieke Werkgeversverbond.

Deze twee confessionele werkgeversorganisaties bleven overigens vrij klein, tegenover CSWV en VNW die aan het begin van de jaren zestig waarschijnlijk 80% van de georganiseerde werkgevers onder hun leden telden.(6)

Hoewel VVDers in CSWV en VNW een zeer belangrijke rol speelden, wezen beide organisaties het etiket "liberaal" beslist van de hand en noemden zich nadrukkelijk "algemeen".(7) Misschien verklaart deze afkeer van liberale zuil-vorming ook de geringe aandacht voor de VVD in het tijdschrift van het CSWV De Onderneming. Nu nam de VVD in de jaren vijftig slechts een bescheiden plaats in het politiek bestel in. Na de verkiezingen van 1952 beschikte ze over 9 van de 100 zetels in de Tweede Kamer; in 1956 over 13 van de 150 en in 1959 over 19 van de 150. Tussen 1952 en 1958 voerde de partij oppositie tegen een "brede basis" coalitie van PvdA, KVP, CHU en ARP. Zij had wel deel uitgemaakt van de coalitie die van 1948 tot 1952 regeerde, waarbij Stikker de portefeuille van buitenlandse zaken beheerde. Zijn beleid gaf overigens aanleiding tot een crisis binnen de VVD en binnen het kabinet.(8)

Toen oud-werkgever Stikker uit de regering verdween, en met hem de VVD, zweeg het CSWV. De werkgevers deelden wel het nieuwe kabinet hun wensen mee: iets vrijere loonvorming, ruimte voor huurverhoging en enige reserve ten aanzien van de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO) die het kabinet van de grond wilde tillen. Deze verlangens kan men ook in het verkiezingsprogramma van de VVD voor 1952 aantreffen.(9)

Veel aandacht voor andere partijen toonden de werkgevers ook niet. Ze leverden echter wel kritiek op het PvdA-rapport De weg naar vrijheid, dat in hun ogen verouderde ideeën over socialisatie en planning bevatte. Maar zelfs die kritiek werd door hen ingeleid met een bijna verontschuldigend "Ofschoon wij ons niet op politiek terrein willen begeven.."(10)

Het CSWV stond echter niet te juichen toen de PvdA eind 1958 uit de regering verdween en plaats maakte voor de VVD - die van 1959 tot 1965 met KVP, CHU en ARP zou regeren. Weliswaar verwachtten de werkgevers van deze politieke verandering een iets gunstiger klimaat voor het bedrijfsleven, maar tegelijkertijd betreurden ze het verlies van de "brede basis" en vreesden ze vergroting van de politieke tegenstellingen.(11)

Het CSWV begroette over het algemeen de regeringsverklaring en de troonrede van het nieuwe kabinet met instemming. In minister Visser (Defensie, VVD) herkenden ze bovendien een oud-collega: sinds 1947 had hij als secretaris het Verbond van Nederlandse Werkgevers gediend. Toch koesterden de werkgevers ook bezwaren tegen het kabinetsbeleid, met name tegen de naar hun mening al te vrije loonpolitiek, de nadruk (vooral van de KVP) op bezitsvorming en de "haastige spoed" van minister Toxopeus (VVD) om de ambtenarensalarissen te verhogen.(12)

Naast deze - gematigde - kritiek op het liberale loonbeleid uitten de werk-

gevers ook waardering voor de VVD. In 1959 verscheen een geschrift van de Prof.Mr.B.M.Teldersstichting, het met de VVD verwante wetenschappelijke bureau, over "Het woningvraagstuk"; De Onderneming schreef daarover:

"De opvattingen, welke in dit rapport zijn neergelegd, zijn voor een groot deel ook de onze. Dit behoeft geen verwondering te wekken, indien men zich realiseert dat mr. J. Wilkens, die aan het opstellen van dit rapport een werkzaam aandeel heeft gehad, tevens voorzitter is van de Commissie huurpolitiek op lange termijn van de vier werkgeversverbonden."(13)

Via de Teldersstichting werkten de VVD en de werkgeversorganisaties, met name CSWV en VNW, wel vaker samen. Windmuller, De Galan en Van Zweeden beweren zelfs dat VVD en VNO de stichting samen hebben opgericht - maar dat lijkt me te ver gaan, vooral daar het VNO pas in 1968 ontstond en de Teldersstichting al in 1954.(14)

Op grond van deze - karige - gegevens kan men slechts vaststellen dat er in de jaren vijftig geen sterke banden maar evenmin grote conflicten voor kwamen tussen de liberale partij en de algemene werkgeversorganisaties. Er waren wel persoonlijke banden, niet alleen via de reeds genoemde heren Stikker en Visser, maar ook anderen als T.J. Twijnstra, bestuurslid van de VVD van 1951 tot 1958 en voorzitter van het Verbond van Nederlandse Werkgevers van 1948 tot 1959. Daarnaast speelden ondernemers soms ook direct een rol binnen de VVD; bijvoorbeeld S.J. van den Bergh, directeur bij Unilever en penningmeester van de VVD van 1951 tot 1969 (en in 1959 kortstondig minister van defensie).(15)

In deze periode van snelle welvaartsgroei en betrekkelijke harmonie in de maatschappelijke verhoudingen konden zowel VVD als CSWV/VNW zich in hun publikaties enige distantie ten opzichte van elkaar veroorloven. Beide klaagden regelmatig over te grote overheidsbemoeienis met het sociaal-economisch leven, met name een te strak loon-, prijs- en huurbeleid, en over een te ambitieuze en ondemocratische Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie; maar zeer verbeterd leek hun verzet niet.

De jaren zestig: de zwakste zuil staat het sterkst

In de loop van de jaren zestig begonnen alle zuilen in Nederland te wankelen, en sommige brokkelden al af: de Rooms-Katholieke Kerk liet de KVP los; christen-radicalen roerden zich in ARP en KVP; zelfs de socialistische quasi-zuil vertoonde scheuren onder invloed vooral van Nieuw Links en de toenemende afstand tussen PvdA en NVV. De zwakke liberaal-algemene zuil - eigenlijk de naam "zuil" niet waard - bleef echter nagenoeg onberoerd door alle onrust. De zwakke banden tussen de VVD en de werkgeversorganisaties werden niet losser, maar juist sterker: in 1963 koos de VVD K. van der Pols

tot partijvoorzitter, die in hetzelfde jaar vicevoorzitter van het CSWV werd. In het hoofdbestuur van de partij namen in 1963 bovendien de heren C.G. van Dijk en J. van Someren plaats: de eerstgenoemde was in de jaren vijftig secretaris van het CSWV geweest en de laatstgenoemde, toen directeur van een verzekeringsbedrijf, zou in de jaren zeventig bestuurslid van het VNO worden. Ook tot de Tweede Kamerfractie traden enkele belangrijke figuren uit werkgeverskringen toe: Th.H. Joekes, in de jaren vijftig en zestig medewerker van het CSWV en redacteur van De Onderneming; J.G. Rietkerk, secretaris van het CSWV tot zijn verkiezing in 1967; H.J. de Koster, voorzitter van het VNW tot zijn verkiezing, eveneens in 1967, en daarna staatssecretaris van buitenlandse zaken in het kabinet De Jong. Werkgevers ontbraken evenmin in de Eerste Kamer, zoals D.A. Delprat, directeur van een grote rederij. In het kabinet waren ze overigens na 1963 niet beter vertegenwoordigd dan daarvoor; Marijnen, minister-president van 1963 tot 1965, kwam weliswaar ook uit de werkgeverswereld, maar niet uit CSWV of VNW - en was lid van de KVP.(16)

Ondanks deze persoonlijke banden traden er in de jaren zestig verscheidene meningsverschillen op tussen VVD en werkgevers. In de snel toenemende arbeidsconflicten nam de VVD soms een gematigder standpunt in dan de werkgevers.(17) De partij bleef consequent voorstander van vrije loon- en prijsvorming, terwijl het CSWV daar genuanceerder - zo men wil: minder consequent - over dacht. Volgens de werkgevers miskende de VVD het nut van een loonbeleid als instrument van conjunctuurpolitiek en onderschatte zij het gevaar van inflatie. Dat laatste bleek ook uit de voorkeur van de liberalen voor een welvaartsvast pensioen voor ambtenaren. En tenslotte wilde de VVD vrouwen en mannen voor gelijke arbeid gelijk betalen - een mooi streven, vond het CSWV, maar niet op korte termijn te verwezenlijken.(18)

Andere partijen wekten echter meer onbehagen bij de werkgevers op, met name KVP en PvdA. De KVP-minister van sociale zaken, Veldkamp, ging in hun ogen veel te ver met zijn plannen voor de AOW, de ziektewet en de komende wet op arbeidsongeschiktheid. (19) De PvdA publiceerde in 1963 het rapport Om de kwaliteit van het bestaan, dat als grondslag voor haar verkiezingsprogramma diende; volgens de werkgevers te veel gericht op uitbreiding van de sociale zekerheid, op solidariteit in plaats van verzekering, en op nivellering. Met veel meer sympathie werd in De Onderneming de VVD-publicatie Liberale Gedachten besproken.(20)

Het kabinet-Marijnen, dat de werkgevers met instemming hadden begroet, viel in 1965 over het omroepbestel en maakte plaats voor het kabinet-Cals met PvdA, zonder VVD - dat op zijn beurt in 1966 over een financiële kwestie viel. De conflicten in het politieke en sociaal-economische leven werden talrijker en feller. De verkiezingsprogramma's weerspiegelden dat. Op vele punten stonden met name VVD en PvdA scherper tegenover elkaar en trachtten zo kiezers uit het confessionele kamp te lokken. Terwijl de PvdA

pleitte voor een forse uitbreiding van overheidsuitgaven en collectieve voorzieningen, wilde de VVD de overheidsuitgaven niet meer laten stijgen dan het nationale inkomen; dank zij de groeiende welvaart achtte zij collectieve voorzieningen juist minder nodig, behalve voor zwakke groepen als arbeidsongeschikten of gepensioneerden. Zij stelde een eigen risico bij het ziekenfonds voor en verlaging van (niet nader bepaalde) subsidies. Huren, lonen en prijzen zouden vrijgelaten moeten worden. De belastingdruk mocht niet verder stijgen en zou zelfs moeten dalen voor middengroepen en voor de bedrijven die vennootschapsbelasting betalen. Winstdeling juichte de VVD toe, mits niet in collectieve vormen zoals de vermogensaanwasdeling (VAD) waar vakbeweging en PvdA voor ijverden. Werknemers zouden in hun bedrijf meer invloed mogen uitoefenen via de ondernemingsraad, mits niet ten koste van de eigen verantwoordelijkheid van de ondernemer.(21)

De werkgevers vatten hun verlangens na de verkiezingen van 1967 samen in een nota voor de informateur van een nieuw kabinet. Hun belangrijkste punten: de stijging der overheidsuitgaven mag de stijging van het nationaal inkomen niet overtreffen; aanpassing van de belastingdruk aan de inflatie en verlaging van de vennootschapsbelasting; matiging van loonstijging - zo nodig met interventie van de overheid; een minder strak prijsbeleid; beperking van de kostenstijging in de sociale zekerheidssector; het wetsontwerp zware geneeskundige risico's (AWZ) opnieuw bezien; individuele bezitsvorming, maar geen vermogensaanwasdeling of spaarloon; liberalisatie van de woningmarkt; uitbreiding van de EEG (Europese Economische Gemeenschap) met alle landen in Europa die een vrije markteconomie kennen.(22)

Vergelijkt men deze nota met de verkiezingsprogramma's van VVD en PvdA, dan vallen de overeenkomsten respectievelijk verschillen onmiddellijk op. De verschillen met de VVD zijn zeer gering: de werkgevers staan iets minder negatief tegenover looningrepen van de overheid en iets minder positief tegenover de AWZ; bovendien willen ze de EEG in beginsel verder uitbreiden. Met de PvdA hebben de werkgevers echter nagenoeg niets gemeen.

Het kabinet De Jong, dat in 1967 aantrad en waaraan de VVD weer wél en de PvdA weer niet deelnamen, kon dan ook op een gunstig onthaal van het CSWV rekenen. De regeringsverklaring vonden de werkgevers "evenwichtig", al gingen de plannen voor hervorming van de onderneming hen iets te ver. De werkgevers wilden wel meer bevoegdheden voor de ondernemingsraad accepteren, maar geen werknemerscommissaris.(23) De werknemerscommissaris, waar niet alleen de PvdA maar ook de ARP en de KVP (twee regeringspartijen) iets voor voelden, zou er niet komen. Wel kwam de Algemene Wet Ziektekosten voor zware geneeskundige risico's (AWZ) tot stand, waar de werkgevers ook moeite mee hadden. De kosten van de sociale zekerheid en de lonen bleven flink stijgen in deze kabinetsperiode. De VVD verzette zich daar vergeefs tegen (of aanvaardde het zonder protest); ze kon het eigen risico bij het ziekenfonds evenmin doorzetten, al kreeg ze steun van het CSWV daarvoor.(24)

In deze kabinetsperiode (1967-1971) nam de maatschappelijke en politieke onrust in Nederland (overigens ook elders in de wereld) verder toe. De ondernemers zagen zich daarbij van twee kanten bedreigd; werknemers stelden radicalere eisen, niet alleen voor hogere lonen maar ook voor meer medezeggenschap; burgers stelden meer politieke eisen, die de overheid vaak meer geld kostten en tot belastingverhoging leidden. Beide ontwikkelingen droegen in de ogen van de ondernemers bij tot galopperende loon- en prijsinflatie, arbeidsonrust en verslechtering van het investeringsklimaat. De werkgevers voelden zich in het defensief gedrongen, en vaak in de steek gelaten door overheid en politieke partijen. De banden tussen werkgevers en VVD werden iets losser na 1969, met het aftreden van Van der Pols als partijvoorzitter en Van der Bergh als penningmeester. De werkgevers besloten tegelijkertijd hun onderlinge banden te versterken: in 1968 smolten CSWV en VNW samen tot VNO (Verbond van Nederlandse Ondernemingen); in 1970 fuseerden NKWV en VPCW tot NCW (Nederlands Christelijk Werkgeversverbond).

Wanneer men echter de kolommen van het VVD-blad Vrijheid en Democratie in de jaren 1967-1971 doorneemt, lijkt de afstand tot de werkgevers toch niet zo groot. In de discussie over de hervorming van de onderneming, voorbereid door de Commissie-Verdam, stonden VVD en VNO doorgaans aan dezelfde kant - vanuit de partij kwam daarbij voorzichtig enige kritiek op het vooruitstrevende beleid van de liberale minister Polak in deze zaak.⁽²⁵⁾ Ook bij de strijd om de Loonwet en de discussie over stakingsrecht trokken VVD en VNO over het algemeen één lijn. Een verschil van mening ontstond wel rond de loonpauze die de regering voor 1970 afkondigde; volgens de voorzitter van de Sociaal-Economische Commissie van de VVD, Van Aardenne - zelf overigens ondernemer en actief binnen het VNO - verscholen de werkgevers zich teveel achter de regering en overschatten zij het effect van een loonmaatregel.⁽²⁶⁾

Samengevat: in de jaren zestig werden de banden tussen de liberale partij en de algemene werkgeversorganisaties aanvankelijk iets sterker, op het persoonlijke vlak, maar na 1969 zwakker; inhoudelijk nam de afstand echter niet waar-neembaar toe. Weliswaar zagen de werkgevers zich meer in het defensief gedrongen door radicalisering van werknemers en (sommige) burgers, maar dat gold eveneens voor de VVD. Tussen 1959 en 1971 zag de partij haar zeteltal in de Tweede Kamer dalen van 19 tot 16 - en haar stemmenpercentage van 12,2% tot 10,3%. Terwijl andere grote partijen druk bezig waren met vernieuwingen, plannen voor concentratie of fusie - de progressieve concentratie, de christen-democratische samenwerking - stond de VVD alleen, en bovendien bedreigd door concurrenten: de Boerenpartij, Democraten '66, Democratisch Socialisten '70.

De jaren zeventig: ontzuiling, polarisatie en politisering

In de vorige paragraaf kwamen reeds de jaren 1970 en 1971 aan de orde; typische overgangsjaren zou men kunnen zeggen. De ontzuiling, die in de loop van de jaren zestig een aanvang nam, raakte begin jaren zeventig in een stroomversnelling. Tegelijkertijd nam de polarisatie tussen politieke partijen ("links" versus "rechts") en tussen sociaal-economische bewegingen en klassen ("Arbeid" versus "Kapitaal") verder toe. Het aantal stakingen en gestaakte werkdagen steeg in deze tijd tot een hoogtepunt in 1973 (584.000 dagen). De vakbeweging stelde nieuwe eisen, zoals nivellerende loonsverhoging ("centen in plaats van procenten"), ruimte voor bedrijfscontactpersonen en uiteindelijk zelfs arbeiderszelfbestuur; daarnaast verzette zij zich soms fel tegen de vrij talrijke bedrijfssluitingen en fusies, bijvoorbeeld bij de ENKA in Breda door middel van een bedrijfsbezetting.(27)

Evenals het VNO wees de VVD de eisen van de vakbeweging over het algemeen af. Er werd in Nederland al genoeg genivelleerd, procentuele verhogingen van hoge en midden-inkomens kwamen immers grotendeels bij de fiscus terecht. Arbeiderszelfbestuur zou slechts leiden tot verdeling van de armoede. De bedrijfsbezetting in Breda tenslotte zag de VVD als een onrechtmatige daad.(28)

Het programma waar de VVD de verkiezingen van 1971 mee inging, week op sociaal-economisch gebied niet veel af van haar vorige program. Inflatiebestrijding kreeg meer aandacht - maar volgens de werkgevers nog niet genoeg. In hun ogen wilden alle partijen teveel geld uitgeven.(29) Vergelijkt men echter de verlangens van de werkgevers, neergelegd in een nota aan de kabinetsformateur, met de verkiezingsprogramma's van de grote partijen, dan vallen opnieuw de overeenkomsten tussen VVD en VNO op. De belangrijkste eisen van VNO en NCW waren:

1. in beginsel vrije loonvorming, onder bijzondere omstandigheden een algemene ingreep;
2. eveneens vrije prijsvorming, algemene maatregelen alleen in samenhang met loonmaatregelen;
3. in een stakingswet mogelijkheden voor afkoeling en arbitrage opnemen;
4. beperking van sociale zekerheidskosten, met name door eigen risico bij geneeskundige verzorging en ziekengeld; geen algemene volksverzekering tegen ziektekosten; beperking van kinderbijslag;
5. geen verdere uitbreiding van de bevoegdheden van de ondernemingsraad;
6. verlaging van de dubbele druk van inkomsten- en vennootschapsbelasting; afschrijving op basis van vervangingswaarde om investeringen te bevorderen;
7. vergroting van aanbod en mobiliteit op de arbeidsmarkt, scherpere controle op de uitvoering van sociale verzekeringen;
8. milieuhygiëne: de vervuiler betaalt;
9. de Europese Economische Gemeenschap moet supranationaler worden en met haar handelspolitiek de vrijhandel bevorderen in plaats van die uit te hollen.

De eisen (1), (2), (4), (5), (6), (7), (8) en (9) kwamen eveneens voor in het VVD-program, zij het soms iets vager of voorzichtiger geformuleerd. Het PvdA-program bevatte slechts de wensen (8) en (9) - zij het in afgezwakte vorm; met betrekking tot de punten (1), (2), (3), (4) en (5) formuleerde de PvdA tegenovergestelde eisen.(30)

De verkiezingen leverden voor de VVD geen winst op: ze viel terug van 10,7 naar 10,3%. In de vijfpartijencoalitie die daarna gevormd werd, nam zij dan ook een vrij bescheiden plaats in. Het regeerakkoord viel - wellicht mede daarom - bij het VNO niet bijzonder in de smaak. De werkgevers misten een structurele aanpak van de inflatie en vonden de uitspraken over spaarloon, democratisering en ondernemingsraad te ver gaan. Ze zagen bovendien weinig heil in plannen om investeringen in de Randstad te gaan afremmen met heffingen of vergunningen. Dit plan, dat zou uitmonden in de Selectieve Investeringsregeling (SIR), viel onder verantwoordelijkheid van minister Langman, die - vrij recent - lid van de VVD was geworden. Zijn beleid wekte binnen zijn partij ook enige weerstand op, maar vond tenslotte toch voldoende steun.(31)

Het terughoudende loon- en prijsbeleid ontving aanvankelijk wel de instemming van het VNO. Minder tevreden hierover toonde zich de regeringspartij DS'70. Toen het kabinet in haar ogen bovendien een verkeerd bezuinigingsbeleid voerde, verbrak deze nieuwe partij de coalitie. Nieuwe verkiezingen werden in 1972 gehouden. Ze brachten verlies voor DS'70 en winst voor de VVD: 14,4% in plaats van 10,3%. Deze winst had de VVD waarschijnlijk mede te danken aan de polariserende campagne van haar nieuwe en jonge leider, Hans Wiegel. Het VNO besteedde weinig aandacht aan deze gebeurtenissen. Wel veel aandacht schonk het in deze tijd aan fundamentele ideologische vragen over de "grenzen aan de groei" - naar aanleiding van het rapport van de Club van Rome - en over arbeiderszelfbestuur en ondernemingsgewijze produktie. Arbeiderszelfbestuur ondervond begin jaren zeventig vrij veel sympathie bij delen van de vakbeweging. VNO en VVD moesten er weinig van hebben. Ook in de discussie voor en tegen economische groei stonden zij aan dezelfde kant. VVD-leider Wiegel wees hier fijntjes op in een bijdrage voor het weekblad van het VNO:

"De ondernemer moet zich bewust zijn, dat hij een maatschappijbeschouwing belichaamt, en dat kan niemand op den duur ongeëngageerd laten."(32)

Die maatschappijbeschouwing gaf Wiegel geen naam, maar een oplettende lezer van het weekblad zal daarin het conservatieve liberalisme van de VVD moeiteloos herkend hebben. De VVD had echter geen monopolie op deze maatschappijbeschouwing. Toen het VNO in 1974 een politiek geschoolde en professionele voorzitter zocht, vond het die niet in de partij van Wiegel, maar in de Christelijk Historische Unie. C. van Veen had in 1971-1972 namens die

partij de portefeuille van onderwijs in de vijfpartijencoalitie beheerd. Het VNO had hem daarbij overigens kritiek niet gespaard.(33)

Zowel VVD als CHU verkeerden van 1972 tot eind 1977 in de oppositie. De "progressieve drie", PvdA, D66 en PPR, vormden een kabinet met steun van leden van ARP en KVP. De afstand tussen regering en ondernemers groeide. De ondernemers raakten daardoor waarschijnlijk nog meer betrokken bij de politiek. Zo schreef VNO-directeur Van Vulpen - overigens zelf in eerste instantie kandidaat gesteld door de VVD voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1971 - :

"Het is een taak van de ondernemingsorganisaties om zich bezig te houden met zaken die van politiek belang zijn".(34)

De vier grote hervormingssvoorstellen die het kabinet Den Uyl hoopte te verwezenlijken stuitten op onoverkomelijke bezwaren bij de ondernemers. Het VNO achtte met name de vermogensaanwasdeling (VAD), de wet op de investeringsregeling (WIR) en de versterking van de ondernemingsraad zonder voorzitterschap van de directie onaanvaardbaar. Daarnaast keurden de werkgevers het kabinetsbeleid ook af vanwege de onvoldoende bezuinigingen, de koppeling van (netto-) uitkeringen aan (netto-)minimumlonen, de volledige prijscompensatie, de voorstellen voor een Arbeidsomstandighedenwet en voor een wet op niet-CAO-inkomens en het uitstel van de bouw van nieuwe kerncentrales. In de meeste gevallen deelde de VVD deze bezwaren. In het kamerdebat over de VAD verwees de VVD zelfs expliciet naar bezwaren van VNO en NCW tegen de "collectivistische opzet" van de voorgestelde regeling. De SGP deed dat overigens ook.(35)

In de stakingen voor behoud van volledige prijscompensatie die begin 1977 met succes gevoerd werden, koos de VVD niet zonder voorbehoud de kant van de werkgevers. De staking was weliswaar zinloos en onnodig, maar het argument dat de werkgevers de prijscompensatie niet meer konden betalen bleek achteraf onjuist, stelde zij vast.(36)

Op zijn beurt nam het VNO niet duidelijk stelling in de verkiezingsstrijd, die na de val van het kabinet meteen losbarstte. De gebruikelijke nota voor de kabinetsformateur en het jaarboek van het VNO maken zijn positie echter wel duidelijk:

- voor verlaging, althans stabilisering, van collectieve lasten;
- loskoppeling van uitkeringen en lonen, althans ten dele;
- verlaging van vennootschapsbelasting;
- bouw van drie kerncentrales;
- onderwijs beter op beroepspraktijk afstemmen; geen middenschool;
- ondernemingsraad niet verplicht stellen in bedrijven met 25-100 werknemers.

Vier van deze zes verlangens kwamen ook in het verkiezingsprogramma van de

160

VVD voor. Over kerncentrales liet de partij zich voorzichtiger uit, over de instelling van ondernemingsraden in kleine bedrijven wilde zij de werknemers zelf laten beslissen - een zeer liberaal standpunt, natuurlijk. Het verkiezingsprogramma van de PvdA bevatte geen der zes verlangens.(37)

De VVD boekte een bescheiden winst in de verkiezingen - van 14,4 naar 14,9% - en smaakte na een lange formatieperiode het genoegen weer regeringspartij te worden, in een coalitie met het pas gefedereerde Christen-Democratisch Appèl (CDA). De oud-ondernemer Van Aardenne kreeg de portefeuille van economische zaken.

De ondernemers begroetten het nieuwe kabinet met instemming. Na het kabinet Den Uyl kon het in hun ogen nauwelijks slechter worden, alleen beter. De afstand tussen overheid en ondernemers was in 1977 tamelijk groot. Tussen VVD en VNO bestond wel enig contact, althans in de vorm van dubbelfuncties. In het hoofdbestuur van de partij zat van 1976 tot 1978 J.A. Dortland, medewerker en later directeur sociale zaken bij het VNO; en van 1977 tot 1981 H.J. de Koster, oud-voorzitter van het VNW en algemeen bestuurslid van het VNO, die penningmeester van de partij werd.(38)

Men zou niettemin kunnen vaststellen dat polarisatie en politisering van maatschappelijke en staatkundige verhoudingen in de jaren zeventig VVD en VNO naar elkaar toe dreven. Beide voelden zich in het defensief gedrongen door de toenemende kritiek op milieuvervuilende economische groei, op de ongecontroleerde macht van de multinationale ondernemingen en op de crisis van het kapitalisme. Wiegel, sinds 1971 politiek leider van de VVD, nam die uitdaging aan en verdedigde zijn maatschappijpolitieke keuze met verve. Hij deed daarbij ook een beroep op de ondernemer, die zich immers "door zijn werk uitsprekt voor het particulier ondernemen, (en) daarmee een maatschappijpolitieke keuze doet van fundamenteel karakter".(39)

De jaren tachtig: ondernemers in het offensief?

Aan het begin van de jaren tachtig steeg de werkloosheid tot een naoorlogs hoogtepunt. De kosten van de sociale zekerheid stegen mee, evenals het financieringstekort van de overheid. De overheid kon de werklozen niet meer aan werk helpen - wat zij in de jaren zeventig nog wel kon, dank zij uitbreiding van tal van overheidsdiensten en gesubsidieerde instellingen. De economische crisis bracht waarschijnlijk een kentering teweeg in het maatschappelijke en politieke klimaat: ondernemers werden minder verguisd als vervuilers en uitbuiters; ze konden weer in het offensief gaan in plaats van zich te moeten verdedigen. Meer markt, minder overheid: deze liberale leuze vond ook buiten de VVD weerklank. Binnen enkele jaren sloeg de openbare mening over overheidsuitgaven om: in 1979 vond 41% die te hoog, in 1981 51%.(40)

De vakbeweging, nu weer in het defensief, stelde zich gematigder op. Haar

voornaamste doel werd behoud van werkgelegenheid, vooral door middel van arbeidsduurverkorting. De werkgevers reageerden daar terughoudend op. Zij verwachtten meer heil van lastenverlichting om de concurrentie met het buitenland beter aan te kunnen. Voor de verkiezingen van 1981 gaven zij uitvoerig commentaar op de programma's van CDA, D66, PvdA en VVD - op zich al een teken van hun toegenomen politisering!(41)

Het VNO achtte de drie eerstgenoemde partijen te optimistisch over economische groei en overheidsuitgaven. De VVD daarentegen verleende terecht voorrang aan terugdringing van overheidsuitgaven, bevordering van export, technologie en van loon-naar-productiviteit. Over haar program oordeelde het VNO dan ook positiever:

"Naar onze mening is deze aanpak de meest gereede om - via verbetering van de concurrentiepositie van de bedrijven op de binnen- en buitenlandse markt - tot meer economische groei en daarmee tot meer werkgelegenheid te komen".(42)

VNO en VVD vonden elkaar ook weer in het streven naar ontkoppeling van (netto-) uitkeringen en lonen, naar vrije loonvorming en een soepeler arbeidsmarkt. Beide wezen nivellering van inkomens af. Ze verschilden ook wel eens van mening, met name over het trendbeleid voor ambtenaren - te behoudend, meende het VNO - en over de verplichte aanstelling van minder valide werknemers bij overheid en bedrijfsleven. Op verscheidene punten vonden de werkgevers het liberale program bovendien te vaag of te mager: ten aanzien van het loonbeleid, de concretisering van bezuinigingen, de structuur van de onderneming, het informatiebeleid, de arbeidsmarkt. De andere partijen kwamen er in hun ogen echter slechter af.

In het CDA-programa waardeerden ze weliswaar het voorstel voor een Sociale Inlichtingen- en Opsporingsdienst - dat misten ze bij de VVD - maar niet de vage opmerkingen over "consultatieve planning", "georiënteerde markt-economie", verbindend verklaren van afspraken op bedrijfstakniveau, tripartite raden van commissarissen en verplichte aanstelling van vrouwen en minderheden. Het CDA sprak zich bovendien in hun ogen niet duidelijk uit voor bezuinigingen, exportbevordering, vrije loonvorming en verlaging van uitkeringen. Tenslotte verwachtte het te veel van arbeidstijdverkorting, evenals trouwens D66 en de PvdA. D66 ging de werkgevers ook te ver met het streven naar democratisering en controle op multinationale ondernemingen. De PvdA tenslotte wilde veel te veel regelen en plannen; bovendien wilde zij de uitkeringen blijven koppelen aan de lonen, de inkomens verder nivelleren, een algemene volksverzekering tegen ziekte invoeren en de kern-centrales sluiten - stuk voor stuk afkeurenswaardige wensen in werkgevers-ogen.

Bij de verkiezingen van 1981 leden zowel CDA als VVD enig verlies. Gezien de - onuitgesproken - programmatische voorkeur van het VNO voor de VVD zou het kabinet Van Agt/Den Uyl met CDA, D66 en PvdA bij de ondernemers weinig geestdrift wekken. Vooral het banenplan van Den Uyl

(minister van sociale zaken en werkgelegenheid) stuitte op veel weerstand. De val van het kabinet in het voorjaar van 1982 kon het VNO dan ook weinig verdriet doen. Opnieuw voorzag men de verkiezingsprogramma's van de grote partijen van commentaar, al waren de meeste weinig veranderd sinds 1981. Het Urgentieprogramma van de VVD bleef weer te vaag, volgens de werkgevers, al stond het financieringstekort er terecht centraal. Ook over sociale zekerheid dachten VNO en VVD gelijk, met uitzondering van de wachtdagen die de liberalen wilden invoeren bij de betaling van ziektegeld: werknemers zouden die op hun werkgevers afwentelen, zo vreesde het VNO.(43)

De overeenstemming tussen VNO en VVD blijkt eveneens uit vergelijking van het VVD Urgentieprogramma met de nota van de Raad van Centrale Ondernemersorganisaties voor het nieuwe kabinet (In deze raad zijn niet alleen VNO en NCW maar ook de ondernemers in landbouw en middenstand vertegenwoordigd). (44)

Bij de verkiezingen in 1982 maakte de VVD de verliezen van 1981 meer dan goed. Onder leiding van de jonge, katholieke Nijpels bereikte ze een naoorlogs hoogtepunt met 23,1% van de stemmen. CDA en VVD waren weer sterk genoeg om samen te kunnen regeren. Het eerste kabinet Lubbers kon de goedkeuring van het VNO wegdragen, vooral vanwege zijn bezuinigingsbeleid, zijn streven naar deregulering en zijn liberale loon- en prijsbeleid. Op een aantal punten stelde het de werkgevers echter teleur: de overheid privatiseerde weinig, de lastenverlichting voor het bedrijfsleven bleef bescheiden, de deregulering bleef in aanzetten steken. Niettemin hoopte het VNO op voortzetting van dit beleid na de verkiezingen van 1986. Volgens een enquête onder managers van de 400 grootste bedrijven in Nederland wilden 82% van hen de CDA-VVD coalitie handhaven en gaven nog geen 5% de voorkeur aan een kabinet met de PvdA.(45)

De vergelijking van verkiezingsprogramma's viel bij de werkgevers in 1986 opnieuw vrij gunstig uit voor de VVD, maar nu ook voor het CDA. Beide partijen wilden immers de collectieve sector verder terugdringen, de sociale zekerheid herzien en vrije loon- en prijsvorming toestaan. Op een aantal punten ging de overeenstemming met de VVD toch ook nu verder: verlaging van huursubsidies en van loon- en inkomstenbelasting; arbeidsduurverkortung alleen indien werknemers dat zelf willen betalen; bouw van nieuwe kerncentrales. Op andere punten ging het VNO verder dan CDA en VVD: verlaging of liefst afschaffing van het minimumloon; versoepeling van het ontslagrecht; inpoldering van de Markerwaard; verhoging van subsidies en WIR- premies ten behoeve van "research and development". Deze wensen bracht het Verbond ter kennis van de kabinetsformateur.(46)

De werkgevers kregen weliswaar in 1986 het kabinet dat ze wensten, maar het regeerakkoord en de regeringsverklaring wekten nogal wat wrevel bij hen op. Met name de afbraak van de WIR - op negatieve aanslagen kwamen geen

premies meer - en de vermindering van voorraad- en vermogensaftrek wogen in hun ogen niet op tegen de verlaging van de vennootschapsbelasting (van 48 tot 42%). Export en infrastructuur kregen bovendien te weinig aandacht; tenslotte bleef de afstand tussen bruto loonkosten en netto-lonen te groot, met andere woorden: sociale lasten en belastingen zouden verlaagd moeten worden. De nieuwe minister van economische zaken De Korte (VVD) kon dan wel verklaren "Ondernemers zouden tevreden moeten zijn", ze waren dat blijkbaar nog lang niet.(47)

De onvrede van de ondernemers en hun groeiende assertiviteit past in het beeld van de maatschappelijke kentering in de jaren tachtig. De ondernemers gaan voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog in het offensief. Ze kunnen eisen stellen en gehoor vinden, in een periode van massale werkloosheid, een afkalvende vakbeweging en een bescheidener overheid. Ze laten daarbij de VVD ver achter zich, al beweegt die zich in dezelfde richting. Dat doet het CDA ook, zij het weer op afstand van de VVD. Zelfs de PvdA schuift een weinig in de door de werkgevers gewenste richting, maar lang niet genoeg om voor een bondgenootschap in aanmerking te komen. In mindere mate geldt dat ook voor D66.

Op het persoonlijke vlak lijkt de afstand tussen VVD en VNO in de jaren tachtig groter dan ooit; na het vertrek van H.J. de Koster uit het dagelijks bestuur van de VVD in 1981 bleef geen VNO-bestuurder of medewerker meer in het bestuur over. Wel werd Joekes, in de jaren vijftig CSWV-medewerker, opnieuw in de Tweede Kamer gekozen. Naast hem hadden eveneens de bewindslieden De Korte en Smit-Kroes en het Tweede Kamerlid Bolkestein ervaring in het bedrijfsleven opgedaan. Bolkestein had van 1960 tot 1976 als manager bij de Shell gewerkt, De Korte tot 1977 bij Unilever. Mevrouw Smit-Kroes was commissaris van een zwaartransport-bedrijf en bovendien lid van de Stuurgroep Management Centrum Vervoer van het VNO.(48)

Conclusie

Op het persoonlijke vlak waren de contacten in de vorm van dubbelfuncties tussen VVD en werkgeversorganisaties in de jaren vijftig en zestig hechter dan in de jaren zeventig en tachtig. In hoeverre die groeiende afstand werd overbrugd door persoonlijke contacten in de informele sfeer, via Rotary en andere clubs bijvoorbeeld, valt hier niet na te gaan. De laatste jaren besteedden ondernemers overigens meer aandacht aan contacten met politici, via stages en lobbyisten in Den Haag; maar die contacten richtten zich meer op individuele bewindslieden en Kamerleden dan op politieke partijen - die waarschijnlijk weinig directe invloed kunnen uitoefenen.(49)

Op het ideologische en programmatische vlak bleef de afstand tussen VVD en CSWV respectievelijk VNO tussen 1952 en 1986 vrij klein. Op vrijwel alle belangrijke sociaal-economische vragen gaven zij hetzelfde antwoord, zij het

soms met belangrijke nuanceverschillen. Pas in 1986 zou men wellicht van een zekere verwijdering kunnen spreken - de VVD volgt het VNO (nog) niet in zijn iets aggressiever opstelling. Een belangengroep als het VNO kan zich uiteraard meer ongenueanceerde en inconsequente standpunten veroorloven dan een politieke partij. Een werkgeversorganisatie kan investeringsregelingen afwijzen maar investeringspremies aanvaarden - ja, zelfs eisen! Een consequente liberale partij heeft daar meer moeite mee.

Hoe valt deze ideologische verwantschap tussen VVD en VNO te verklaren? Niet door dubbelfuncties op topniveau, want die zijn er in de jaren tachtig immers nauwelijks nog. VNO-voorzitter Van Lede is evenals zijn voorganger Van Veen lid van het CDA. Financiële banden en giften spelen evenmin een belangrijke rol in Nederland. De identificatie van de VVD met het VNO komt blijkbaar spontaan tot stand.

Een enquête onder het actieve middenkader van de VVD, de afgevaardigden op een Algemene Vergadering, kan dit illustreren. Evenals de VVD-top van partijbestuurders en parlementariërs bleek het middenkader van de partij niet overwegend uit ondernemers te bestaan. Gevraagd met welke maatschappelijke organisaties hij zich het meest verwant voelde, gaf echter de congresafgevaardigde veruit de voorkeur aan het VNO boven organisaties als FNV, CNV, de bond voor leidinggevend en hoger personeel (BLHP), boerenorganisaties en middenstandsbonden.(50)

Toch zijn de contacten met boeren- en middenstandsorganisaties in de VVD meer geïnstitutionaliseerd dan met werkgevers, via commissies, vaste rubrieken in het partijblad en doorgaans ook door directe vertegenwoordiging. In de Tweede Kamerfractie zat meestal wel een bestuurslid van de algemeen-liberale KNLC(Koninklijk Nederlands Landbouwcomité) en de Koninklijke Nederlandse Middenstandsbond - later het Koninklijk Nederlands Ondernemersverbond.

De VVD neemt blijkbaar ook zonder die contacten het VNO voldoende serieus. De ondernemer belichaamt immers haar liberale maatschappijbeschouwing, zoals Wiegel in 1972 vaststelde.

Moet men daarom de VVD tot ondernemerspartij bestempelen? Qua organisatie, electoraat, ledenbestand en leiding is het veeleer een volkspartij, zij het met duidelijke oververtegenwoordiging van de oude en nieuwe middenklassen.(51)

De VVD is dus geen partij van ondernemers, maar misschien wel een partij voor ondernemers. De ondernemer blijft als het ware haar ideologisch voorbeeld (zoals bij de PvdA de arbeider, al telt die partij steeds minder arbeiders onder haar leden). De grote toeloop van kiezers en leden in de jaren zeventig en begin tachtig - ten gevolge van ontzuiling, individualisering en andere factoren die het kader van dit artikel te buiten gaan - is hiermee niet in strijd. De ondernemer bleef ook in die periode immers in de ogen van velen de steunpilaar van onze samenleving.

Noten

1. Zie: R.A. Koole, "Partijfinanciën en bedrijfsleven", Jaarboek DNPP 1984 (Groningen, 1985) blz.108-128
2. Parlement en kiezer (1948/1949) blz.34
3. J.W. de Beus, "Het democratische liberalisme van de VVD", Preadvies voor de conferentie "Het krachtenveld rondom de PvdA" te Havelte, 14-15 november 1986; zie ook R.W. de Korte, "Het geheim van de VVD-groei", Civis Mundi, 22 (1983) nr 4, blz.113-116; soortgelijke geluiden klonken al in 1973, in Vrijheid en Democratie nr 1077 (januari 1973), blz.3
4. Zie: A.P.M. Lucardie, "Waar blijft Nieuw Rechts in Nederland?", Jaarboek DNPP 1981 (Groningen, 1982) blz.138-157; voor een iets andere visie zie: P. Castenmiller, "De VVD op een driesprong", Intermediair, 22 (1986) nr 20, blz.41-45,65
5. Zie hierover bijvoorbeeld: N. Harris, Beliefs in society (Harmondsworth: Penguin, 1968) blz.9-30 in het bijzonder
6. P.W.M. Nobelen, Ondernemersorganisaties in beweging (Deventer: Kluwer, 1983)
7. Bijvoorbeeld in De Onderneming, 2 (1952) nr 20, blz.509; men raadplege hierover ook: A. Lijphart, Verzuiling, pacificatie en kentering in de nederlandse politiek (Amsterdam: De Bussy, 1982, vierde druk) blz.73-74 in het bijzonder
8. Zie L.G.M. Jaquet, Minister Stikker en de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië ('s Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1982)
9. De Onderneming, 2 (1952) nr 12, blz.279 en nr 18, blz.433-435; Parlement en kiezer, 1952/1953, blz.130-132
10. De Onderneming, 2 (1952) nr 2, blz.21
11. De Onderneming, 9 (1959) nr 1, blz.1-2; nr 11, blz.396
12. De Onderneming, 9 (1959) nr 16, blz.592-593; de bezwaren tegen vrije loonpolitiek wekken wellicht verwondering bij de lezer, die zich herinnert dat het CSWV in 1952 om vrijere loonvorming vroeg; de arbeidsmarkt was aan het eind van de jaren vijftig echter zeer krap geworden, zodat vrije loonvorming tot een loonexplosie zou kunnen leiden voor sommige werkgevers geen probleem, voor andere wel.

13. De Onderneming, 9 (1959) nr 10, blz.381
14. J.P. Windmuller, C. de Galan en A.F. van Zweeden, Arbeidsverhoudingen in Nederland (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1983, vierde druk) blz.343; vergelijk: Vrijheid en Democratie, (1954) nr 299, blz.1
15. Zie J. Mulder, Sidney van den Bergh, een liberaal (Utrecht: Bruna, 1975)
16. Gegevens uit het partijdatabestand van het DNPP en jaarverslagen van het CSWV.
17. Bijvoorbeeld bij de wilde busstaking en de staking in de bouw van 1960, zie Vrijheid en Democratie, (1960) nr 572, blz.2 en nr 577, blz.6
18. De Onderneming, 13 (1963) nr 3, blz.79-80, en nr 15, blz.503
19. De Onderneming, 13 (1963) nr 8, blz.241-242; nr 10, blz.309-311; nr 25, blz.821-823
20. De Onderneming, 13 (1963) nr 5 en 6, blz.165-167, respectievelijk nr 10, blz.324
21. Verkiezingsprogram 1967 van de VVD, in Parlement en kiezer, 1967/1968, blz.273-292; vergelijk het program van de PvdA, ibidem blz.256-259
22. "Nota van de Raad van Nederlandse Werkgeversverbonden aan de informateur: wensen en opvattingen ten aanzien van het sociaal-economisch beleid", in: De Onderneming, 17 (1967) nr 5, blz.136-139; het CSWV had deze nota opgesteld samen met VNW, VPCW en NKVW
23. De Onderneming, 17 (1967) nr 8, blz.229-233, en nr 9, blz.261-264
24. De Onderneming, 17 (1967) nr 17, blz.654-655; bespreking van een rapport van de Teldersstichting
25. Vrijheid en Democratie, (1968) nr 961, blz.1; nr 966, blz.6-13,17
26. Vrijheid en Democratie, (1970) nr 1026, blz.11; (1971) nr 1033, blz.1; Van Aardenne was toen lid van de Economische Raad (een soort ledenraad) van het VNO (volgens Vrijheid en Democratie (1971) nr 1045, blz.6)
27. Zie Windmuller, De Galan en Van Zweeden, aangehaald werk, blz.221-259; G. Harmsen en B. Reinalda, Voor de bevrijding van de arbeid, (Nijmegen: SUN, 1975) blz.382-415,428; K. van Doorn en anderen, De beheerste vakbeweging (Amsterdam: Van Gennep, 1976) blz.261 en volgende

28. Vrijheid en Democratie, (1973) nr 1080, blz.3; (1971) nr 1036, blz.9 (de redacteur Stempfer citeert hier de VNO-voorzitter Bakkenist kennelijk met instemming); (1972) nr 1073, blz.8

29. De Nederlandse Onderneming, 4 (1971), nr 12, blz.269

30. De "Nota kabinetsformatie" werd gepubliceerd in: De Nederlandse Onderneming, 4 (1971), nr 19, blz.452-454; de verkiezingsprogramma's in: Parlement en kiezer, 1971, blz.429-443 (PvdA) en blz.482-523 (VVD)

31. De Nederlandse Onderneming, 4 (1971) nr 24, blz.601; Vrijheid en Democratie, (1972) nr 1059, blz.8-9; nr 1065, blz.3,5; nr 1067, blz.4

32. De Onderneming, 1 (1972), nr 16, blz.3

33. De Nederlandse Onderneming, 4 (1971), nr 27, blz.13

34. De Onderneming, 5 (1977), nr 2, blz.11; een heel verschil met de uitspraak uit 1952 dat "wij ons niet op politiek terrein willen begeven"(zie boven, noot 10); Van Vulpen kwam wel op de groslijst, maar niet op de definitieve kandidatenlijst voor de Tweede Kamer voor, zie Vrijheid en Democratie, (1970) nr 1021, bijlage

35. De Onderneming, 5 (1977), nr 10, blz.3, 6

36. Vrijheid en Democratie, (1977) nr 1166, blz.6-8

37. VNO Jaarverslag en kroniek '77 (Den Haag: VNO, 1978); "Vrijheid, werk, samenwerking: verkiezingsprogramma VVD 1977" (48 blz.); "Voorwaarts. Verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid voor de Tweede Kamerverkiezingen op 25 mei 1977" (94 blz.)

38. VNO Gids 1978 blz.16, 26; partijdatabestand DNPP

39. De Onderneming, 1 (1972) nr 16, blz.3

40. Sociaal en Cultureel Rapport 1984 ('s Gravenhage: 1984) blz.289, geciteerd in: Gemeenten tussen rijk en markt ('s Gravenhage: Teldersstichting, 1985) blz.8

41. De Onderneming, 10 (1981), nr 2, blz.4-5; nr3, blz.15; nr 4, blz.5-6; nr 5, blz.4-5, 14; nr 6, blz.5, 12

42. De Onderneming, 10 (1981), nr 3, blz.15

43. De Onderneming, 11 (1982), nr 29, blz.5; nr 31, blz.5; nr 32 blz.10-11; nr 33, blz.10-11; nr 34, blz.11
44. Jaarverslag en kroniek '82 (Den Haag: VNO, 1983) blz.16
45. De Onderneming, 15 (1986), nr 18, blz.5-6
46. De Onderneming, 15 (1986), nr 13, blz.3; nr 14, blz.7; nr 16 blz.5-6; nr 17, blz.5; nr 21
47. De Onderneming, 15 (1986), nr 35, blz.1, 13; zie ook NRC Handelsblad, 15 januari 1987
48. Vrijheid en Democratie, (1985) nr 1323, als bijlage; het aantal Tweede Kamerleden met ervaring in het bedrijfsleven is bij de VVD nooit erg hoog geweest, volgens J.Th.J. van den Berg, De toegang tot het Binnenhof (Weesp: Van Holkema en Warendorf, 1983) blz.179; en J.Th.J. van den Berg, "Democratie onder de kaasstolp", Socialisme en Democratie, 42 (1985) nr 1, blz.3-11
49. V.P. Kouwenhoven, "Hoe lobbyt het bedrijfsleven in de politiek", Namens, 1 (1986) nr 7, blz.377-379
50. I. Lipschits, L.P. Middel en W.H. van Schuur, "Het middenkader van de VVD", Jaarboek DNPP 1979 (Groningen, 1980) blz.58-80; hoewel 43% in landbouw, industrie of commerciële dienstverlening werkte, bekleedde slechts 15% een managersfunctie (volgens een bewerking van de gegevens, verricht door drs M. de Vries)
51. Ibidem, blz.72; zie ook H. van Schuur, Structure in Political Beliefs (Amsterdam: CT-Press, 1984) blz.288
53. Vergelijk De Beus, aangehaald werk; zie ook H. Daalder en R.A. Koole, "Liberal Parties in the Netherlands", in: E. Kirchner (red.), Liberal Parties in Western Europe (Cambridge: Cambridge University Press, 1987 te verschijnen); volgens het kiezersonderzoek van 1986 rekende 41% van de VVD-kiezers zich tot de hogere klasse of hogere middenklasse, terwijl slechts 19% van het totale electoraat en 10% van de PvdA-kiezers dat deed.